

ТРЫВАЛЬНА-ЧАСАВАЯ СУАДНОСНАСЦЬ ДЗЕЯСЛОВАЎ У ТЭКСТАВЫХ СЕГМЕНТАХ У МОВЕ ТВОРАЎ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА

У беларускай літаратуры асаблівае месца належыць К.Чорнаму, праявіў арыгінальнага складу, схільнаму да філасофскай развагі, да абагульнення і асэнсавання з'яў рэчаіснасці. Письменнік прыйшоў у літаратуру ў той час, калі працавалі такія прызнаныя аўтарытэты, як Я.Колас, Ц.Гартны, М.Гарэцкі, і тым не менш здолеў выпрацаваць свой стыль, сваю непаўторную, самабытную манеру пісьма.

Літаратурную дзейнасць К.Чорны пачаў з невялікіх нарысаў, імпрэсій і на-вел, якія характарызуюцца яркай метафарычнасцю і вобразнасцю, пошукам новых спосабаў выражэння думкі, імкненнем спалучыць мікрааналіз падсвядомага ў чалавека з шырокімі філасофскімі абагульненнямі. Ад невялікіх псіхалагічных аповядаванняў, ад сузіральных быгавых малюнкаў з жыцця беларускай вёскі письменнік прыйшоў да стварэння аповесцей, раманаў-хронік, у якіх раскрыў перад намі багаты свет чалавека з яго думамі і пачуццямі.

Жанравыя і стыльвыя пошукі рэалізаваліся ў структурнай арганізацыі твораў пісьменніка. Індывідуальна-аўтарская манера пісьма абумоўлівае парадак слоў, экспрэсіўнае вылучэнне членаў сказа, выкарыстанне разнастайных сінтаксічных канструкцый, аб'яднанне іх у складаныя формы звязнай мовы – звышфразовае адзінства і тэкставы сегмент. Спынімся на разглядзе трывальна-часавай суадноснасці дзеясловаў і іх тэкстаўтваральнай ролі ў творах К.Чорнага.

Сэнсавую цэласнасць складаных формаў звязнай мовы падкрэслівае агульнасць выражанага ў іх часовага значэння. Час, працягласць, адносінны зместу кожнага сказа да рэчаіснасці выражаюць выказнікі, якія так ці інакш спалучаюцца ў тэкставых адзінках. Трывальна-часавая суадноснасць дзеяслоўных выказнікаў паказвае на адносінны паслядоўнасці і адначасовасці, стварае адзінства мадальна-часовага плана тэкставага адрэзку і з'яўляецца сродкам выражэння ўнутранай семантыка-сінтаксічнай сувязі тэкставага сегмента.

Дынамічныя адрэзкі тэксту выражаюць храналагічную паслядоўнасць дзеянняў або з'яў, адлюстроўваюць сувязь паміж падзеямі, якія рухаюць сюжэт, паведамляюць пра змену дзейных асоб. У такіх тэкставых адзінках К.Чорны шырока выкарыстоўвае дзеясловы прошлага часу закончанага трывання. Напр.: *Следам за Рыгорам навесялеў і Міхал Стальмаховіч. Ён зажадаў ісці з Рыгорам попеч. Шморгаючы ботамі, падбег ён да яго і хацеў пакласці яму руку на плячо. Моцна дыхнуў і паслізнуўся. Упаў, ткнуў нагою пад задняе кола, што якраз у той момант уз'ехала на дарожны камень. Кола, саскочыўшы з каменя, усім цяжарам сырой асіны на возе гакнула па назе і пайшло сабе далей. Яшчэ ён нават усхапіўся, пасля зноў упаў. Упаў ад болю. Раптам штосьці страшнае тразумеў, зажмурыў вочы і заенчыў* [3, 4–129].

У тэкставай адзінцы выказнікі, выражаныя дзеясловамі прошлага часу закончанага трывання, перадаюць паслядоўнасць закончаных у мінулым дзеянняў. Спецыфічнасць гэтай дзеяслоўнай формы адзначаў В.У.Вінаградаў: “В по-

вествовательном стиле движенне форм прошедшего времени совершенного вида создаёт смену вытесняющих друг друга действий и их результатов в хронологической последовательности... Прошедшее время совершенного вида, свойственное быстрому рассказу, повествованию, отличается динамизмом” [1, 663].

Дзеясловы прошлага часу незакончанага трывання, як правіла, не здольныя перадаваць дышаміку развіцця сюжэта, а служаць для стварэння статычных малюнкаў у апавяданні. Статычныя адзінкі тэксту як бы перапыняюць рух падзей і ўжываюцца для дэталёвай характарыстыкі стану рэчаіснасці з падрабязным пералікам аб’ектаў, што існуюць адначасова. Магчымасць выкарыстання дзеясловаў прошлага часу незакончанага трывання ў ролі сродку характарыстыкі прадмета, асобы ці з’явы закладзена ў граматычнай сутнасці старажытнага імперфекта (дзеяслоўнай формы, якая абазначае працяглае або многакратнае дзеянне без уліку яго закончанасці ці незакончанасці). Такія дзеясловы называюць дзеянні і адносяць іх да мінулага, але не паказваюць на адносіны паміж падзеямі. Напр.: *На вуліцы было ясна ад сонца і шумна ад мужчын – яны сталлі каля хаты старшыні сельскай рады, жмурыліся ад свету і вялі розныя гутаркі, гудучы ўсе зараз, як пчолы або жукі ў майскі вечар. Між іх шыралі вёрткія, як чэрві, дзеці. Іх вясёлыя галасы перамяшваліся з гоманам мужчын, а ўсюму гэтаму шуму звонка акампаніваў хаатычны крык вераб’ёў, якія ў суседнім двары вялі сваю неміласэрдную атаку вакол свінога карыта. Украўшы ў япрука кусок бульбы, часам які-небудзь таўсматы верабей вылятаў на вуліцу і пачынаў, падскакваючы, снедаць. Тады маладыя хлопцы запускалі ў яго каменнем, а ён і вухам не веў – адлятаў далей і крычаў на чым свет стаіць: “Жыў-жыў...”* [3, 1–107]. Адначасовыя дзеянні розных суб’ектаў называюць дзеясловы прошлага часу незакончанага трывання, іх суадноснае ўжыванне надкрэслівае статычнасць тэкставага сегмента.

К. Чорны стварае адзінства мадальна-часовага плана не толькі праз спалучэнне аднолькавых трывальна-часавых дзеяслоўных формаў. У кантэксце могуць спалучацца дзеясловы прошлага часу закончанага і незакончанага трывання. Напр.: *Салдаты рушылі на перон, малы з імі. Ён нават меў за плячыма нешта накиталт салдацкага ранца. Бацька паспеў адно развітацца з сынам. На перон ужо яго не пусцілі. Ён выйшаў з вакзала сумны. Штосьці пакутнае цяжка варочалася ў грудзях яго. Ён чуў цяпер сябе страшна самотным. Як бы сярод мора на знілой дошчы. Ён чуў, як прыходзілі і адыходзілі цягнікі, як маршыравалі салдаты, змучаныя коні цягли гарадскімі вуліцамі гарматы, не менш змучаныя людзі, прыбытыя, прыглушаныя, штосьці рабылі каля гэтых гармат, штосьці адзін аднаму загадвалі, гаварылі, злавалі, ляляцца, маўчалі... Восенняе сонца пякло над горадам. Вуліцы былі пыльныя. Народу было на вуліцах поўна. Звалілі ў царкве. Гук быў густы, моцны, не гэтакі, як калісьці там, адкуль выгналі вайна. Адчуванне самотнасці ў чалавека было большае, як тады, калі ён астаўся адзін на вайне ля зруйнаваных акапаў. Ён прабадзяўся з паўдня на гораду, заходзіў у царкву, стаяў пад гіпнозім імшы, вярнуўся ў барак, лёг на сваё месца і маўчаў. Навокал адчувалася вайна: салдаты, уцекачы, бякота, смерць (не толькі там, на фронце, салдацкая смерць, але і тут, яшчэ страшнейшая, у шых кутках, у траншах, у бруцэ, у жошах). Ён нічога не думаў больш у той дзень. Ён не мог знайсці ні пачатку ні канцоў, ні прычын – нічому: ні вайне, ні смерці, ні голаду. Як муха ў вадзе. Ён нічога не разумев на свеце* [3, 2–176–177]. Выказнікі кампанентаў тэкставага сег-

мента выражаны дзеясловамі прошлага часу закончанага і незакончанага трывання. Паслядоўнасць дзеяння паказана пры дапамозе дзеясловаў закончанага трывання, параўн. *бацька паспеў развітацца, выйшаў, прабадзяўся, вярнуўся, лёг*. Дзеясловы незакончанага трывання дапамагаюць перадаць стан чалавека, параўн. *штосьці пакутнае варочалася ў грудзях яго, ён (бацька) чуў сябе страіна самотным, маўчаў, не думаў, не мог знайсці ні пачатку, ні канцоў, ні прычын, нічога не разумеў*. Яны таксама ствараюць своеасаблівы фон развіцця падзей, апісваюць навакольную рэчаіснасць, параўн.: *Ён чуў, як прыходзілі і адыходзілі цяжкія, як маршыравалі салдаты, змучаныя коні цяжкі гарадскія вуліцамі гарматы, не менш змучаныя людзі, прыбітыя, прыглушаныя, штосьці рабілі каля гэтых гармат, штосьці адзін аднаму загадалі, гаварылі, злавалі, лаяліся, маўчалі... Восеннае сонца пякло над горадам. Вуліцы былі пыльныя. Народу было на вуліцах поўна. Званілі ў царкве. Гук быў густы, моцны, не гэтакі, як калісьці там, адкуль выгнала вайна. <...> Навокал адчувалася вайна: салдаты, уцекачы, бядога, смерць (не толькі там, на фронце, салдацкая смерць, але і тут, яшчэ страшнейшая, у ціхіх кутках, у трантах, у брудзе, у вошах).*

Нярэдка ў зачыне статычнага тэкставага сегмента ўжываецца дзеяслоў закончанага трывання, які рыхтуе чытача да ўспрыняцця малюнка. Дзейнік такога сказа – актыўная дзейная асоба, ва ўяўленні якой даецца апісанне. Выказнікі наступных сказаў, выражаныя дзеясловамі незакончанага трывання, перадаюць адначасовыя дзеянні і працэсы. Часам такое апісанне заканчваецца сказам з дзеясловым выказнікам закончанага трывання. У такім выпадку першы і апошні сказ утвараюць своеасаблівую рамку для апісальнага тэксту. Напр.: *Чалавек – белы з твару і з вачыма абняможанага коршака – стаяў на бетонным мосце, нядбала закурыві і востра глянуў паабал сябе і ўніз, глыбока ніжэй ног сваіх, дзе ў перадвячэрнім іччасці цвёрдага маўчання сілы свае ляжала чорнае жалеза. Зашпільваючы на два гузікі бобрыкавае паліто сваё, чалавек падаўся наперад, на жалезныя балясы, і прыкмеціў: унізе шэрая цяжкасць сцен, што трымала скляпенне моста, цёмна злівацца пачала з зямлёю, моцна ўбітаю чалавечымі прыладамі і досыць усыпанаю найдрабнейшаю дзындраю. Па краях – першыя сляды ўпартых патугаў падземных карэнняў і сокаў пусціць на белы свет траву (тут толькі і следу было ад зімы, што малая вільгаць ад апошняга лёду). Далей жа, наперадзе, перад чалавечым вокам – роўная зямля, месцамі залітая шырокімі палосамі цэменту. Там, направа, і быў будынак вакзала з пяронага боку. Зусім чыстыя слупкі і больш высокія падстаўкі для ліхтароў – самі рабілі ўражанне як бы ахавальнікаў гэтае чыстасці падмеценага кавалачка свету. І ўсё здавалася прасторным. Аднак каля чатырох тонкіх прэнтаў, што, абняўшыся дротам, высока трымалі белую лямпу, рэзала вочы нешта пастаронняе тут, дробна рассыпанае ці густа разлітае (як ты ні ачышчай усё, што толькі хочаш і можаш на свеце, усё роўна знойдзецца той няменны, што жыў не будзе, пакуль не нагадзіць)... Чорныя лініі пераблытанага жалеза беглі ў гушыню дрэва і каменя. І ўсё – ад патантанай зямлі і закаламучанай вады да абкружаных незлічонасцю ўсяго вакольнага людзей – прыкмеціў Ваця Браніславец [3, 3–34].*

Сказы, у структуры якіх ёсць дзеяслоў прошлага часу закончанага трывання прыкмеціў, пачынаюць і заканчваюць апісанне таго, што ўбачыў вакол сябе

Ваця Браніславец. Пры стварэнні малюнка наваколя пісьменнік выкарыстоўвае дзеясловы прошлага часу незакончанага трывання.

Для абзначэння адначасовасці дзеянняў К. Чорны ўжывае ў тэкставай адзіныцы не толькі дзеясловы прошлага часу, а і дзеясловы цяперашняга часу. Напр.: *Ужо Волечка Нявадавых кончыла работу і збіралася дадому. Сонца вісела над яснай далечынёй за нашым мястэчкам. Усе бачылі, як Волечка стаяла тварам на захад і, прыклаўшы руку да лба, ўглядалася ў ўдалечыню. Што яна там бачыць? Усе заўважылі нейкі невялікі рух пад тою адзінокаю хвояй. Тры чалавечыя постаці, воз з канём. Добра відно было, што двое паволі ідуць полем да трэцяга, які стаяў на шашы і трымаў каня. Ад шашы да хвоі зусім недалёка. Неўзабаве мы бачылі, як двое селі на воз і нешта вельмі высока сядзелі на ім. Трэці ішоў ззаду, а воз набліжаўся да нас [3, 6–8]. У тэкставым сегменце пераважаюць дзеясловы прошлага часу *кончыла, збіралася, вісела, бачылі, стаяла, ўглядалася, заўважылі, стаяў, трымаў, селі, ішоў, набліжаўся*. Ужыванне побач з імі дзеясловаў цяперашняга часу *бачыць, ідуць* дазваляе перадаць пераемнасць, паслядоўнасць адначасовых дзеянняў, а таксама іх розную працягласць.*

Пісьменнік шырока выкарыстоўвае формы цяперашняга часу ў значэнні прошлага. У апавяданні “На граніцы” К. Чорны ўжывае дзеясловы цяперашняга і прошлага часу. Напр.: *У змроку няясна вырысоўваюцца два слупы – адзін проці другога, на захад і на ўсход. За заходнім слупам – Польшча, за ўсходнім – савецкая старана, і ходзіць там чырвонаармеец. Налятае віхор ветру, свішча і шуміць. Чырвонаармеец становіцца і слухае, потым прыгінаецца і ўглядаецца ў змок. Перад ім на шараватай зямлі варушыцца цёмная лапіна, крадучыся паўзе. – Гэ-э-й, сто-ой!.. – Вецер ірве і носіць зычны водгаласак. З цёмнай лапіны вырастае цёмная фігура і быстра ідзе на часавога. – Стой!.. – Падыходзіць чалавек і падымае рукі ўверх. Чырвонаармеец бачыць кабету. Вецер трэпле яе выбітыя з-пад вялікай хусткі валасы і гне ўсю яе ўбок. – Хто гэта? – Я прыйшла з Польшчы к вам... дамоў. – Голас глухі, сіплы. Яна цяжка дыхае. Часавы лёгенька штурхае яе наперад і паказвае дарогу: – Пойдзем. – Кабета ідзе ўперад. Паходка цяжкая, утомленая. Часавы ідзе ззаду. Адвёўшы кабету ў пагранічную каравулку, ён спяшыць назад. Перад ім далёка блішчыць маленькі агенчык беларускай вёскі ў Польшчы [3, 1–29–30]. У гэтым тэкставым сегменце падзеі не супадаюць з момантам гутаркі. Дзеясловы цяперашняга гістарычнага часу называюць паслядоўныя дзеянні розных суб’ектаў, параўн. *чырвонаармеец (часавы) ходзіць становіцца і слухае прыгінаецца і ўглядаецца бачыць штурхае паказвае ідзе спяшыць кабета (цёмная фігура, чалавек) вырастае ідзе падыходзіць падымае рукі дыхае ідзе вецер налятае свішча шуміць ірве носіць трэпле абвьяе гне*. Адзінства дзеяслоўных формаў і паўторная намінацыя суб’ектаў дзеяння падкрэсліваюць цэласнасць тэкставай адзінкі, дазваляюць дакладна вызначыць межы тэкставага сегмента.*

У статычных тэкставых адзінках дзеясловы цяперашняга часу нярэдка перадаюць дзеянне, якое на самой справе адбывалася ў мінулым. У такім выпадку дзеясловы толькі называюць дзеянне, а не перадаюць яго працягласці і адносін да выніку. М.С.Паспелаў называў такі час “настоящим нзобразительным” і адзначаў: “В случае прямого употребления форм настоящего времени, наглядно отражающих прошлое, мы обнаруживаем не соотношение одновременности, а толь-

ко совпадение во времени в качестве наличных, реальных явлений прошлого, обозначенных сказуемым самостоятельных предложений, образующих сложные синтаксические единства” [2, 221]. Напр.: *Над шырокай зямлёй пахне восенню, і яснымі днямі дзьме густы вецер. І шумяць-шумяць кусты над глыбакадумнаю рэчкай... Дарога пазарастала пататанай травой, часамі з далёкіх узгоркаў імчыцца па ветры і асядае на яе пыл. Цяпер яна ад нядаўніх дажджоў чыстая і ад сонца і ветру думна-вясёлая. На ёй ляжыць плуг, а з боку я – ляжу на ветры, гляджу як за кустамі шыпыны пасецца конь, і слухаю, як шуміць голле маладых асін і бяроз. Адчуваецца як пад імі прэсна пахне рэчка* [3, 1–417–418]. Адзіны часавы план ў гэтым стылічным тэкставым сегменце стварае спалучэнне дзеясловаў цяперашняга “ізобразительного” часу *дзьме, імчыцца, шумяць-шумяць, ляжыць, гляджу, пасецца, слухаю, адчуваецца, пахне*, з іменнымі выказнікамі *чыстая, думна-вясёлая* і дзеясловам *прошлага часу закончанага трывання пазарастала*, які абазначае мінулае дзеянне, што пераходзіць у цяперашні час і як бы існуе ў ім (сувязь са значэннем старажытнага перфекта). Такое спалучэнне выказнікаў перадае адначасовасць станаў розных аб’ектаў апісання.

Нярэдка ў стылічных тэкставых адзінках побач з дзеяслоўнымі формамі цяперашняга часу ўжываюцца дзеясловы будучага часу. Напр.: *Пад вясну дні навязваюць радасць і думы. Здаецца, вось зараз расстане марозны снег, здаецца не халодны ён. Сіняе-сіняе неба над гарадам, высокае і чыстае, – дык нейк растае ў ім і непрыкметна знікае. І гулкае паветра атупляе ўсё. Гулкімі робяцца зыкі, чутымі робяцца і сцены, і дрэвы, і кожны камень. І на марозе, пад сонцам, паціху капае вада з жалезных дахаў. Звон кожнае кроплі доўга стаіць у паветры – як бы застыў ён, як бы хочацца яму вечно стаіць так сярод гэтых слаўных колераў, сярод гэтага радаснага подыху маладых вятроў... Цяпер больш гулка абзываюцца стукі, і званы, і галасы. У ранейшы час часцей гучаць гудкі, людзям, што ідуць кожную раніцу ў брамы заводаў, хочацца даўжэй прайсці вуліцаю... Старыя гандляркі не так сцяпаюць прадыць свае абаранкі, злажыўшы рукі на жываце, даўжэй глядзяць яны на маленькія стварэнні – на дзікія птушкі горада, што гаварлівымі сем’ямі клапоцяцца на плошчах і скверах... Дзеці весела звяняць галасамі. А сонца – высокае і вострае светам сваім, трохі белаватае яшчэ ад свае маладосці* [3, 1–471]. У сказе *Пад вясну дні навязваюць радасць і думы* выказнік ўжыты ў форме цяперашняга пастаяннага дзеяння. Такі зачын тэкставага сегмента ўстанаўлівае перспектыву цяперашняга часу і патрабуе, каб у наступных кампанентах былі ўжытыя дзеясловы цяперашняга часу. Дзеяслоў будучага часу закончанага трывання *расстане* не парушае агульнай часовай перспектывы.

Аналіз мастацкіх твораў К. Чорнага падвярджае, што граматычны час атрымлівае сваё канкрэтнае значэнне не ў самой форме слова ці ў сказе, а, як правіла, на больш высокім узроўні, у тэкставым сегменце. Напр.: *Бухча пастарэў. Ён бедаваў цяпер вельмі, што сын застаўся так сабе, не выйшаўшы ў людзі, што не вывучыўся ён, не надзеў сурдута з блішчастымі гузікамі, або... ах, не збылася адна вялікая мара! От вывучыўся Стась за доктара. Доктар з яго выйшаў знакаміты. Тут на хутары выстраіў ён сабе бальніцу. Да яго з’язджаюцца лячыцца ўсе выдатныя людзі, усе багатыры, асэсары, пасэсары, дзедзічы, паны, папы, ксяндзы, хутар робіцца маёнткам, пасля ўжо ў Бухчы некалькі маёнткаў!.. А выйшла так, што*

Стась ходзіць за плугам гэтак, як ходзіць які-небудзь крывы Рыгор, хлапчук Галляш, Галляшоў бацька... [3, 2–100]. У гэтым тэкставым сегменце выдзеленыя дзеясловы прашлага і цяперашняга часу ўжываюцца ў значэнні будучага часу, якое выяўляецца ў звязным выказванні. Пераноснае ўжыванне дзеясловаў дазваляе аб'яднаць некалькі сказаў агульным “тэкставым” часавым планам.

Такім чынам, ужыванне таго ці іншага дзеяслова ў мове мастанкі твораў К.Чорнага кантэкстуальна абумоўлена індывідуальна-аўтарскай манерай успрыняцця і адлюстравання рэчаіснасці, часовай накіраванасцю твора, статычнасцю ці дынамічнасцю апісаных падзей, структурай тэкставага сегмента. Трывальна-часавая суадноснасць выказнікаў стварае адзінства мадальна-часовага плана тэкставай адзінкі і з’яўляецца сродкам выражэння ўнутранай семантыка-сітаксічнай сувязі тэкставай адзінкі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Виноградов В.В.* Русский язык. Москва, 1986.
2. *Поспелов Н.С.* Прямое и относительное употребление форм настоящего и будущего времени глагола в современном русском языке // Исследования по грамматике русского литературного языка. Москва, 1955.
3. *Чорны К.* Збор твораў: У 8 т. Мінск, 1973.